

De kattendans

Willem de Blécourt

*Op de grond in de zon zaten een paar katten. In een boom zat er nog een. Een andere verdween door een luikje in de garage toen ze dichterbij kwamen.*¹

Verhalen als bron

Wie de geschiedenis van de volkskunde in Nederland beschrijft, of zelfs maar een deel daarvan, kan niet meer om *Het Bureau* heen. Dit logge gevaarte van zometeen zeven kloeke delen is alleen al vanwege de weerklank die het bij het Nederlandse publiek heeft gevonden meer dan enkel een bron te midden van andere bronnen. Maar ondanks die speciale positie moet ook *Het Bureau*, evenals iedere andere bron, worden onderworpen aan bronnenkritiek. Hoe indrukwekkend de prestatie van Han Voskuil ook mag zijn, het blijft de weergave van de herinneringen van één man. Zoals hij zelf over de door de afdeling Volkskunde vergaarde 'volksverhalen'² schreef: 'Die verhalen worden allang niet meer verteld. Dat zijn herinneringen. We weten absoluut niet door wie ze verteld werden, waarom ze verteld werden, of ze wel zo verteld werden, wat die man of vrouw ervan onthouden heeft. We weten niets!' Vervolgens laat hij zijn tegenspeelster ontsteld opmerken: 'Dus ze zijn waardeloos.' 'Ik vrees dat ze behoorlijk waardeloos zijn', is het antwoord.³ Geldt dat ook voor *Het Bureau*? Daarin geportretteerde personen hebben diverse malen laten weten, dat Voskuils werkelijkheid discutabel is. Het is ook geen etnografie.⁴ Het is een roman en als zodanig onderworpen aan de regels en restricties van het genre.⁵ Ten aanzien van de historische, ook door anderen beleefde realiteit, houdt dat in ieder geval in dat er vervormingen en selecties optreden. En zolang niet precies bekend is hoe en waar, is *Het Bureau* als bron niet in ieder opzicht betrouwbaar. Wel toont het de ideeën van de schrij-

1

J.J. Voskuil, *Het Bureau* III, 242. Vgl. de kenschets van Jan Veldhuijzen, weergegeven door: Ingrid Harms, 'Het Bureau slaat terug', *Vrij Nederland*, 23 november 1996, 44.

2

'Volksverhalen' staat tussen aanhalingstekens om het woordgebruik van de betrokkenen aan te duiden. Inmiddels vind ik zelf de term wat ongelukkig en zou ik liever 'verhaal' gebruiken. Vgl. Willem de Blécourt, 'Achtien stellingen over volkskunde en cultuuronderzoek', *Sociologische Gids* 62 (1995) 451-453, stellingen VIII - XI.

3

J.J. Voskuil, *Het Bureau* IV, 388.

4

Vgl. Willem Frijhoff, *Volkskunde en cultuurwetenschap: de ups en downs van een dialoog* (Amsterdam 1997) 134. Voskuil zelf: 'Als dagboek zou je dit niet kunnen schrijven.' Interview Constant Meijers met J.J. Voskuil, uitgezonden op Radio 5, 25 maart 1996.

5

Zie o.a. Hub. Zwart, 'Voskuils critici idealiseren de wetenschap', *NRC Handelsblad*, 16 juni 1997. Vgl. Voskuils opmerking over het introduceren van figuren, in dit geval Kipperman (De Haan): 'Maar doordat hij die opmerking moest maken moest ik er voor zorgen dat hij in de loop van de voorafgaande delen af en toe eventjes genoemd werd, eventjes aanwezig was zodat in ieder geval de lezer, als hij op die opmerking stuit niet verrast is. Want die weet dan, o ja, die Kipperman, die hebben we al meer gehad.' Interview Meijers.

ver,⁶ in ieder geval ten tijde van het schrijfproces in het begin van de jaren negentig en mogelijk ook in het in de roman beschreven jaar. Daarbij moet niet zonder meer worden aangenomen dat uitspraken van Maarten Koning altijd zijn te herleiden tot uitspraken van Han Voskuil. Er kunnen in het verloop van de tijd ook opvattingen zijn toegeëigend.

Voskuil uitte zijn twijfels over de waarde van de 32.000 'volksverhalen' wel op meer plaatsen. Zo zou hij in 1977 tegen Alblas (Jojada Verrips) gezegd hebben: 'Het probleem is dat we niet meer in dat verhaalonderzoek geloven, als we er al ooit in geloofd hebben. Het is zinloos. Je doet er niets mee.'⁷ Aangezien hij al zijn werk zinloos vond (een bezwaar dat hij opzij zette wanneer hij aan het werk was), hoeft de uitspraak over de 'volksverhalen' niet te verbazen. Zijn 'Voorwoord' bij het eerste deel van de uiteindelijk onder auspiciën van de Volkskunde-commissie uitgegeven verhalen, is dan ook voornamelijk een wetenschappelijke vertaling van die zinloosheid. De verhalen zijn zwaar gekleurd door de persoon van de verzamelaar en door de aan hem verstrekte opdracht voornamelijk naar sagenmotieven te zoeken. Ze 'maakten geen deel meer uit van een levende vertelcultuur'.⁸ En alleen druk van buiten en illegale uitgaven, waarbij 'de principes volgens welke de verzamelingen tot stand waren gekomen' werden veronachtzaamd, deed het besluit vallen de verhalen dan maar zelf uit te geven.⁹

Voskuils adagium droeg zorg voor een verstikkende sfeer op zijn afdeling. Onder een baas die het werk zinloos vindt, vervliegt immers de motivatie en de diverse medewerkers vonden dan ook ieder hun eigen vluchtroutes. Bij lezing van *Het Bureau* valt evenwel op dat Ad Muller (Ton Dekker) langzamerhand meer taken en verantwoordelijkheden op zich gaat nemen en vaker de kant van Koning (Voskuil) kiest in de periode dat hij ook zelf onderzoek ter hand neemt en erover gaat schrijven. 'Wij hadden een humoristische, onderkoelde, soms sarcastische manier van omgaan met elkaar,' merkte Dekker later over zijn relatie met Voskuil op.¹⁰ Dat schrijven betrof in eerste instantie de geschiedenis van het 'volksverhaalonderzoek'.¹¹ Voor Dekker zijn de verhalen kennelijk wel zinvol. Dat blijkt ook als hij later een artikel schrijft over verhalen over toverij.¹² Maar evenals bij Voskuil stoelde ten minste een deel van Dekkers motivatie op het zich afzetten tegen vakgenoten, gedeeltelijk door ze te negeren, gedeeltelijk

6

Vgl. Willem de Blécourt, 'De roman als reactie; het Staphorster toverijgeval van 1839', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15 (1988) 93-107.

7

Het Bureau iv, 497.

8

J.J. Voskuil, 'Voorwoord', in: *Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe*. Verzameld door E. Heupers (Amsterdam 1979) 7-16, citaat: 14. Voor een nog verder gaande kritiek op de waarde van de verhalen: Willem de Blécourt, 'Gooise volksverhalen', *Sociologisch Tijdschrift* 18 (1986) 542-544.

9

Voskuil, 'Voorwoord', 15. Vgl. *Het Bureau* iv, 332, 337-338; v, 52-53 over de verhalen van G. Franssen (Graad Engels); Willem de Blécourt, *Volksverhalen uit Nederlands Limburg* (Utrecht/Antwerpen 1981) 14.

10

Bart Dirks, 'Het Bureau knaagt', *de Volkskrant* 16 mei 1998, Vervolg [interview met Ton Dekker].

11

Het Bureau iv, 308: 'Waar wou je over schrijven?' vroeg Maarten. 'Over de geschiedenis van het volksverhaalonderzoek in Nederland.' 'Dat is een goed idee.' Zie: A.J. Dekker, '150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek', *Volkskundig Bulletin* 4 (1978) 1-28.

12

Ton Dekker, 'Heksen en tovenaars in twintigste-eeuwse sagen', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 242-255. Vgl. de opmerking hierover van Hans van Koolbergen in Harms, 'Het Bureau slaat terug', 48.

door ze te bekritisieren. Zo vertoont zijn overzichtsartikel van het 'volksverhaalonderzoek' manco's in regionaal opzicht en laat hij bijvoorbeeld na het werk van Tjaard de Haan te vermelden.¹³ Deze wijdde een groot deel van zijn volkskundige werk aan het traceren van de relaties tussen kunstzinnige uitingen en orale tradities en plaatste zodoende 'volksverhalen' in hun literaire context.¹⁴ Dergelijk omissies zijn waarschijnlijk te rechtvaardigen vanuit het klimaat op de afdeling Volkskunde waar De Haan als boeman gold,¹⁵ maar leiden wel tot een gehandicapte geschiedschrijving.

'150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek' is desalniettemin in ten minste twee opzichten belangrijk. Het werpt een scherp licht op de relaties tussen de ideeën van de verzamelaars en de oogst van hun arbeid; het toont hoe hun eigen motieven de verhaalmotieven beïnvloedden. Het bevat bovendien de beste beschrijving van het door de Volkskunde-commissie tussen 1962 en 1972 geëntameerde 'volksverhaal'-onderzoek, dat zowel kwantitatief als kwalitatief uniek is in Nederland. Dekkers aandeel in dit gigantische project bestond uit het begeleiden van de regionale verzamelaars en het rubriceren en indexeren van hun producten. Daardoor zijn de verhalen toegankelijk gemaakt voor volgend onderzoek.¹⁶ Want hoewel idealiter verschillende onderzoeksfasen beter geïntegreerd hadden kunnen worden, zou het, nu dit niet het geval is, uitermate zonde zijn als er daarom verder niets met het materiaal gebeurt. Het is inderdaad een goudmijn, zoals Verrips placht te zeggen. In het vervolg van dit artikel wil ik dan ook enkele mogelijkheden tot analyse laten zien, die 'volksverhaal'-teksten ondanks alle noodzakelijke kanttekeningen bieden. Daartoe heb ik mijn (thematische) keuze laten vallen op de verhalen over de zogeheten kattendans, althans over ontmoetingen met katten. Dit zowel vanwege Dekkers bijzondere relatie met katten als vanwege ons beider belangstelling voor toverij. Ik zal pogen de functie en betekenis van dit verhaalcomplex te reconstrueren op basis van de weinige beschikbare gegevens. De verzamelaars vroegen er immers destijds niet expliciet naar; ze hadden ook niet de opdracht daartoe gekregen. Voor mij vormt dit een intellectuele uitdaging, hoe speculatief de onderneming misschien soms ook is. Bovendien is het gewoon leuk,¹⁷ iets wat voor Han Voskuil onvoorstelbaar was.

13

Vgl. Jurjen van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland. Lectuur en mondelinge overlevering. Een typencatalogus* (Groningen 1984) v, 21; Willem de Blécourt, 'Het Groninger veldwerk van Tjaard W.R. de Haan', *Drie-maandelijke Bladen* 37 (1985) 95-117.

14

Tj. W.R. de Haan, *Volk en dichterschap. Over de verbouding volkscultuur en officiële literatuur* (Assen/Antwerpen 1950); idem, *Nederlandse volksverhalen. Herkomst en geschiedenis* (Den Haag 1976).

15

Het Bureau, passim; J.J. Voskuil, 'Volkskunde aan de voeten van een carnavalsreus', *Volkskunde* 74 (1973) 120-129.

16

Vgl. Willem de Blécourt, [recensie van Henk Kooijman, *Volksverhalen uit het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant* (Amsterdam 1988)], *Volkskundig Bulletin* 16 (1990) 103-105.

17

Vgl. de voorkeur van antropologen voor marginale figuren: Rob van Ginkel, *Notities over Nederlanders. Antropologische reflecties* (Amsterdam/Meppel 1997) 166.

De functie van een verhaal

'Hoe zou het dan volgens jou moeten?'

*Maarten dacht na. 'Het vertellen moet een functie hebben', probeerde hij. (...) Wij zouden onzichtbaar moeten zijn, en dan zou je moeten nagaan hoe die verhalen in zo'n groep hun weg vinden. Wie er vertelt, en wat, en waarom, en hoe bij zijn verhaal aanpast aan de omstandigheden. En dan nog het liefst over een langere tijd.'*¹⁸

In het derde deel van de door Engelbert Heupers verzamelde 'volksverhalen' komt de volgende, in 1966 opgetekende tekst voor:

Teus de Rooy hier kwam me eens vertellen, dat hie in Meulunteren wat gezien had, dat had hie nog nooit eerder gezien. Hie was 's nachts de weg of ekomme veurbie 't huus van ene Wolfswinkel en doar hie de boerderij zaten wel vijftig katten op heur achterste poten en ze dansten met mekoar in 't ronde.

De verteller was een destijds 85-jarige boer en jachtopziener in het Gelderse Valk.¹⁹ Heupers tekende van hem bij elkaar zeven teksten over toverij op, wat voor één informant relatief veel is. Om daaruit te concluderen dat het hier een man betrof die nog sterk in getover geloofde, gaat te ver. Het zijn verhalen uit zijn jeugd (de genezer Hent Sirie over wie hij onder meer vertelde was gestorven in 1893) en zijn houding ertegenover was afstandelijk – het waren voornamelijk gebeurtenissen die anderen waren overkomen. Daarbij noemde hij de betrokken mannen bij naam, vrouwen bleven anoniem. Het verhaal over de kattendans is door een man aan een man of een jongen verteld; het speelt zich af in een mannelijke sfeer. Het is bovendien een enigszins sterk, opschepperig verhaal en heeft zodoende anekdotische trekken.²⁰ In hoeverre hebben deze constatering een reikwijdte die boven deze ene tekst uitstijgt? Tussen de ruim 3750 door Heupers opgetekende verhalen komt het motief van de kattendans maar hooguit vier keer voor en dat is te weinig voor algemene conclusies.

Dekker heeft erop gewezen dat er principiële verschillen bestaan tussen verhalen over (mannelijke) tovenaars en (vrouwelijke) heksen. De meest typerende verhalen over tovenaars zijn die over het strooien van mest, het vastzetten van mensen en dieren en het sturen van speelkaarten

18

Het Bureau iv, 480-481.

19

Heupers, *Volksverhalen*, deel 3 (Amsterdam 1984), nr. 3127.

20

Het is een standaardopmerking bij het 'volksverhaalonderzoek' dat een aantal notanten geen of weinig oor had voor anekdoten, zie: Voskuil, 'Voorwoord', 11; Ton Dekker, 'Op zoek naar de verteller van volksverhalen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 19 (1992) 60-84, aldaar 75; Ton Dekker, 'De verzamelaar, zijn vertellers en hun verhalen', in: M.H. Dinnissen, *Volksverhalen uit Gendt* (Amsterdam 1993) 9-20, aldaar 17. Men is evenwel voorbijgegaan aan het anekdotische gehalte van wel opgetekende verhalen.

om drank.²¹ In de collectie van Heupers worden deze verhalen vrijwel uitsluitend door mannen verteld.²² De kattendans is ook zo'n mannelijk toverijverhaal. Het is tot nu toe evenwel niet als zodanig onderkend, naar mijn mening omdat het niet alleen bij Heupers maar ook in de overige verzamelingen uit de jaren zestig nauwelijks voorkomt. Dit lijkt eerder samen te hangen met temporele dan met geografische factoren. 'Ze wisten vroeger ook een kattendans, dat was een ronde cirkel. Dat werd verteld door mannen die vroeger kwamen buurten, dat was vroeger veel gebruik', aldus een informant van Henk Kooijman die in het rivierengebied verhalen opschreef en vijf kattendansen noteerde.²³ 'Ik heb wel eens gehoord dat er heel vroeger in mijn grootvaders tijd een plak was in Blarikum woar de toverheksen dansten', vertelde een stierhouder in die plaats, zonder zelfs katten te vermelden.²⁴ Een ander, ook al door een man verteld kattendansverhaal in de collectie Heupers is gesitueerd op een brug in Amersfoort.²⁵ Maar zelfs plaatsgebondenheid heeft de kattendans niet voor een vrijwel uitsterven kunnen behoeden. Het is onwaarschijnlijk dat Heupers dit verhaal stelselmatig miste. Hij was bekend met het motief en aanzien hij, evenals zijn (mannelijke) collega's, beduidend meer mannen dan vrouwen ondervroeg,²⁶ had hij het vaker moeten tegenkomen als het nog sterk in de herinnering van zijn zegslieden had geleefd. In vergelijking met andere toverijverhalen die wel in ruime mate zijn overgeleverd, heeft de kattendans dus een eigen temporele dynamiek. Teksten uit andere verzamelingen laten dat ook zien: de kattendans is wel meer enkele generaties terug in het verleden gesitueerd. Het was een verhaal van vader of van grootvader die het weer van zijn vader kon hebben.²⁷

De verwijzingen naar de mannelijke overleveringslijn plaatsen het verhaal nog sterker in een mannelijke context. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat vrouwen het nooit hoorden. In een zeldzaam Vlaams voorbeeld van een vertelsituatie waarin een oom zijn jongere neefje over de ontmoeting van een koopman met een sprekende kat vertelt, een verhaal dat oom op zijn beurt van een kennis in de kroeg had gehoord, wordt vermeld dat 'ook de vrouwen wat dichterbij' schoven.²⁸ Vrouwen konden het ook best zelf verder vertellen.²⁹ Maar dan konden er wel haperingen optreden. Zo had een door Kooijman ondervraagde vrouw enkel het woord 'kattendans' onthouden en zij knoopte daar het ongetwijfeld meer vrouwelijke verhaal

21

Dekker, 'Heksen en tovenaars', 253. Deze verhalen gaan respectievelijk over een knecht die in een oogwenk mest over het land verspreidt, over het onbeweeglijk maken van mensen of dieren, en over een man die schoppenboer of klaveraas een fles jenever laat halen (een goocheltruc).

22

Drie verhalen over vastzettende tovenaars zijn genoteerd bij vrouwelijke zegslieden; twee van hen zeiden het verhaal van een man gehoord te hebben.

23

Kooijman, *Volksverhalen*, nr. 2227.

24

Heupers, *Volksverhalen*, deel 1, nr. 390.

25

Ibidem, nr. 674.

26

Zie over de numerieke verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke zegslieden en de aantallen door hen vertelde verhalen o.a. Dekker, 'Op zoek', 74; idem, 'De verteller', 18.

27

Kooijman, *Volksverhalen*, nr. 1537; C. Bakker, 'Geesten- en heksengeloof in Noord-Holland boven het IJ', *De Gids* 86 (1922) deel II, 95-96; vgl. G.J. Boekenooien, 'Van de dansende katten', *Volkskunde* 19 (1907) 106; archief Meertens Instituut, verzameling Van Oirschot, verslag 19, nr. 1.

28

J. Nelis, 'Een spinavond in de Antwerpse Kempen', *Volkskunde* 71 (1970) 160-164.

29

Vgl. de door Van Oirschot bij een vader en een dochter opgetekende kattendans teksten, verslag 20, nr. 1; verslag 31, nr. 1.

van de gewonde heksenkat aan vast.³⁰ Een andere informante van deze verzamelaar vertelde een uitgebreid verhaal over een waaghals die de dans wel eens wilde zien. Hij ontmoette geen (vrouwelijk) katje, zoals gebruikelijk, maar een rooie kater.³¹ In door J.R.W. Sinninghe gepubliceerde, door een vrouw vertelde verhalen over ontmoetingen met katten zijn de beesten zelfs grotendeels verdierlijkt: 'ze doen oer toch niks, die katten zullen om haring verlegen zijn'.³² In al deze gevallen moet de betekenis van het vertelde anders zijn geweest dan bij de mannelijke verhalen.

De meeste Nederlandse verhalen over de kattendans maken deel uit van oudere verzamelingen. Zegslieden zijn daarin in de regel niet vermeld, zodat hun geslacht onbekend blijft. Ook een eventuele relatering van de kattendanstekst aan de rest van het opgetekende repertoire moet achterwege blijven en men is vooral aangewezen op de tekst zelf. Er zijn verschillende vormen te onderscheiden, die eventueel als typen, subtypen of versies zijn te bestempelen, afhankelijk van de relatie die tussen hen wordt verondersteld.³³ Het meest eenvoudige verhaal behelst niet veel meer dan dat katten op een bepaalde plaats bijeen plachten te komen. 'Yn Gaesterlan wierne ek in pear plakken dêr't de tjoensters as katten gearkamen. It iene plak wier oan 'e Harichster Stikke (singel nei Balk), it oare to Bakhûzen by 't Ald Kleaster.'³⁴ Een vraag naar spookkatten op de vragenlijst van de afdeling Volkskunde uit 1957 leverde dan ook diverse van dergelijke gelokaliseerde kattendansen op.³⁵ In de wat meer uitgebreide variant praten de katten tegen de mannelijke voorbijganger, doorgaans in rijm. Of ze zingen: 'Hand in hand, poot in poot...'³⁶ Soms zijn de katten of de voorbijgangers agressief.

*In dien boom [voor een huis in Helmond] zat elken avond eene kat. Eens toen men tegen het beest zeide: Kat doe heks wâ doe-de-ge doar? antwoordde ze: niemendalle. Op een avond ging een kleermaker voorbij, die onvoorzichtig genoeg, met zijn persplank naar het beest sloeg. Op hetzelfde oogenblik was hij omringd door eene ontelbare menigte katten, die den verschrikten en vluchtenden snijder al sissend en blazend tot aan zijn huis vervolgden.*³⁷

Waren de eerste twee varianten in Nederland tamelijk wijdverbreid, van de derde heb ik in de diverse collecties maar enkele versies gevonden. Het betreft die kattendansverhalen waarin een jongen zijn meisje moet verlossen uit

³⁰

Kooijman, *Volksverhalen*, nr. 2479: 'Dan zat er 's avonds een kat in het karspoor. Dan sloegen ze er naar en 's morgens lag er dan een vrouw in de buurt op bed, met en [sic] kapot hoofd.'

³¹

Ibidem, nr. 2313.

³²

Willem de Blécourt, *Volksverhalen uit Noord-Brabant* (Utrecht/Antwerpen 1980) 153.

³³

Vgl. J.R.W. Sinninghe, *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten*. FFC 132 (Helsinki 1943) Sagen nrs. 501-504, 604.

³⁴

S.J. Van der Molen, *Frysk Sêgeboek*, deel II (Assen 1940) 150.

³⁵

De volkskundevragenlijsten 1-58 (1934-1988) van het P.J. Meertens-Instituut (Amsterdam 1989) 82, vragenlijst nr. 21. Antwoorden voor: K 164, K 174, K 190, K 217, L 145, L 147, L 152, L 178, L 271.

³⁶

J.R.W. Sinninghe, *Noord-Brabantsch sagenboek* (Scheveningen 1933) 93-94; idem, *Hollandsch sagenboek* ('s-Gravenhage 1943) 72; Heupers, *Volksverhalen*, nr. 1373; Meertens Instituut, verzameling Linssen, nr. 89,2.

³⁷

De Blécourt, *Volksverhalen uit Noord-Brabant*, 117, afkomstig uit collectie Sassen. Dit verhaal is aan het eind van de negentiende eeuw opgetekend en was toen al oud. Zie voor een overeenkomstige tekst uit Noorðhorn, ook met de persplank: E.J. Huizenga-Onnekes, *Hexen- en duivelverhalen in Groningerland* (Winschoten 1970) 92.

een groep katten, voordat ze kunnen trouwen. Gezien de rol van het meisje, die zelf aangeeft hoe ze te redden is, lijkt deze variant nog het meest vrouwelijk.³⁸

Het laatste te onderscheiden verhaal over de kattendans wordt gekenmerkt door het motief van de beker. Een man komt, alweer 's nachts, een troep feestende katten (of vrouwen) tegen en krijgt van een van hen een dronk aangeboden uit een zilveren of gouden beker.

*Hij nam de beker aan, maar voor hij dronk zei hij: 'God zegene jullie allemaal!' Bij het horen van die woorden, verdwenen de vrouwen en hij stond daar alleen met een beker in zijn hand.*³⁹

Hiermee is ook de eigenaresse van de beker onthuld, want haar naam staat erin gegraveerd. Dit bekermotief kent een internationale verspreiding.⁴⁰ In Nederland is het evenwel geconcentreerd in het zuidoosten.

In tegenstelling tot het gros van de toverijverhalen, die herinneringen zijn aan betoveringen en onttoveringen die de vertellers van nabij hebben meegemaakt, is de kattendans een verhaalcomplex zonder een directe referentie aan een gebeurtenis (ondanks de vermelding van eigen plaatsnamen).⁴¹ De realiteit van dit complex bestaat uit het beeld dat door het vertellen wordt opgeroepen en niet uit de ervaring met aan betoveringen toegeschreven vormen van tegenslag. De dansende katten zijn geen buurvrouwen door wie men betoverd kan worden; het is een metafoor voor een eigenzinnige, de patriarchale macht ontsprongen groep vrouwen.⁴² Zoals de Noord-Brabantse onderwijzer Cuijpers het aan het eind van de negentiende eeuw uitdrukte, het waren geen katjes 'om zonder handschoenen aan te vatten'.⁴³ In de meest eenvoudige vorm lijkt de kattendans mij naamsverklarend en waarschuwend. 's Nachts kan men sommige plekken beter mijden, is de boodschap. Daar kan een man vrouwen tegenkomen die buiten de christelijke samenleving staan (heksen, katten), onzedelijke handelingen verrichten (dansen) en zelfs praten wanneer dat niet hoort. Dit komt vooral naar voren in de variant waarin de ontmoeting met de sprekende kat vooropstaat; de nachtelijke voorbijganger zou zelfs de kans lopen met de dans meegesleurd te worden en er niet meer uit los te kunnen komen. Een voormalig fabrieksarbeider in Deurne vertelde dat als volgt over een dronken man: 'Toen zag ie 5 schön daames ankomme. Dúr moest ie mi

38

Meertens Instituut, Vragenlijst 21, l. 147; Dinnissen, *Volksverhalen uit Gendt*, nr. 398 (de man hoorde het van zijn moeder); J.R.W. Sinninghe, *Gelders sagenboek* (Zutphen 1943) 75. Vgl. de afgezwakte versie, zonder verlossing, bij: Huizenga-Onnekes, *Heksen- en duivelsverhalen*, 93.

39

J.W.R. Sinninghe, *Verhalen uit het land der Bokkerijders en der Teuten* (Heerlen 1978) 60; oorspr. gepubl. 1897.

40

Mt. 6045, zie: Reidar Th. Christiansen, *The migratory legends*. FFC 175 (Helsinki 1958). Ook verteld over *fairies* en kabouters. Vgl. J.R.W. en M. Sinninghe, *Zeeuwisch sagenboek* (Zutphen 1933) 19-20.

41

Zie ook: Christl Lehnert-Leven, 'Hexenmotive in den "Sagen und Geschichten aus der Westeifel"', in: Gunther Franz, Franz Irsigler en Elisabeth Biesel (ed.), *Hexenglaube und Hexenprozesse im Raum Rhein-Mosel-Saar* (Trier 1995) 131-141, aldaar 137. Vgl. Willem de Blécourt, 'Van sagen naar herinneringen en verhalen', *Ethnologia Flandrica* 6 (1990) 53-73.

42

Vgl. de discussie over Darnton's kattenslaching, waarbij de identificatie van kat met vrouw onaangetast is gebleven: Willem de Blécourt, 'Katten, cultuur en context,' *Feit & Fictie* 1 (1994) nr. 4, 101-113.

43

De Blécourt, *Noord-Brabant*, 35 (nr. 1.29).

mee na de meule en heel laag moest ie dur meedoew an de kattendans.⁴⁴

Het element van dwang blijkt ook uit het spreekwoord 'Ik ben aan de kattendans', dat duidt op het betrokken raken bij een geschil 'waaruit men niet kan loskomen'.⁴⁵ Maar het christelijk symbool (de zegen, het kruis) verjaagt de verleidsters en behoedt de op de rand van de zonde staande man.⁴⁶ Het verhaal is nog moralistisch ook. Gezien het waarschuwend karakter zal het door ouderen aan jongeren zijn verteld, waarschijnlijk zelfs door mannen aan jongens. Het thema 'man ontmoet 's nachts vrouwen' heeft daarbij natuurlijk een erotische ondertoon. Hoewel dit in de verlossingsvariant, waar het immers over vrijen gaat, iets duidelijker is dan bij het ontmoetingsverhaal, laten met name de moderne versies van het laatste weinig te gissen over. 'Der werd gedronke, en d'r ware leuke wijve. En ze moeste mee die meisjes gan danse, en een zou orregul draaie,' aldus een Tilburgse caféhouder. Als dan om middernacht alles verdwijnt blijven de mannen achter met een 'bezemsteel' en een 'koffiemolen mee 'n kattestaart'.⁴⁷ 'De reële achtergrond van dit vrij verspreide verhaalmotief is niet ver te zoeken', merkte Fons Roeck op naar aanleiding van een iets zuidelijker versie: 'dronkemanshallucinaties of erotisch geladen dagdromerij'.⁴⁸

Bij de verhalen over de beker springt de seksuele connotatie niet zo direct in het oog, hoewel er een huwelijksbeker in is gezien.⁴⁹ (En dat de beker kan transformeren tot een paardenpoot, een koffiemolen of een schoen is vanzelfsprekend verdacht.)⁵⁰ Voor de vertellers en hun publiek moet de beker evenwel hebben gerefereerd aan de verboden beker des verderfs, zoals onder andere afgeschilderd in de *Openbaringen van Johannes*: 'En de vrouw was bekleed met purper en scharlaken, en versierd met goud, en kostelijk gesteente, en paarden, en had in hare hand een gouden drinkbeker, vol van gruwelen, en van onreinigheid harer hoererij' (17: 4). Op een meer mondain vlak voeren sociale verschillen de boventoon. Dat blijkt al uit het detail dat de beker van edelmetaal is. Het komt ook naar voren bij de plaats van de dans, in een verhaal uit de Liemers bijvoorbeeld een 'zeer grote villa', of bij de achteraf onthulde identiteit van de eigenaresse, 'een adellijke dame uit Brussel', 'een van de deftigste dames van de stad', 'een juffrouw uit Maastricht', of een 'juffrouw uit Steensel'.⁵¹ Op die manier wordt met dit verhaal sociale kritiek verwoord: de feestende vrouwen

⁴⁴ Archief Meertens Instituut, verzameling Kusters, verslag 60, nr. 2.

⁴⁵ A. de Cock, 'Spreekwoorden, zegswijzen en uitdrukkingen op volksgeloof berustend', *Volkskunde* 22 (1911) 58-69, aldaar 61. Ook: Meertens Instituut, Vragenlijst 2 (1937) K 174. Vgl. Hervé Daras, *Onderzoek naar de sagenmotieven in het bart van de Antwerpse Kempen*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1964, nr. 803: 'A ge na nor huis gaat van de karmis zulde wel in de kattendans staan!' Vgl. Sinninghe, *Katalog*, Sagen nr. 92.

⁴⁶ Linssen, verslag 92, nr. 3; Sinninghe, *Verhalen uit het land*, 60 (de vroedvrouw vertegenwoordigt hier een mannelijke karaktertrek, vgl. Willem de Blécourt, *Het Amazonenleger* (Amsterdam 1999) 57.

⁴⁷ Verzameling Van Oirschot, verslag 19, nr. 1.

⁴⁸ A. Roeck, 'Hedendaagse volksverhalen', *Volkskunde* 89 (1988) 116-151, aldaar 132-133. Vgl. Daras, *Onderzoek*, nr. 818: '... twelf schoen madamekes (...) met e schoen hoedeke oep en 'n hiel licht klieke aan, ge kent da hé?'

⁴⁹ F.W. Drijver, *Schetsen en beelden* (Groningen 1925) 198. Vgl. Leo Janissen, *De stem uit het vuur. Volksverhalen uit het land van Weert* (Maasbree 1979) 14, waarin een vrijer weer de hoofdrol vervult.

⁵⁰ Zie voor de paardenpoot: Pierre Kemp, *Limburgs sagenboek* (Maastricht 1925) 184-185. Voor de schoen: Daras, *Onderzoek*, nr. 1151.

⁵¹ A. Tinneveld, *Vertellers uit de Liemers* (Wassenaar 1976) 109-111; J.R.W. Sinninghe, *Limburgsch sagenboek* (Zutphen 1938) 288; *Verhalen uit het land der Bokkerijders*, 59, 60; De Blécourt, *Volksverhalen uit Noord-Brabant* (Panken) 88 (nr. 2.90); lijst 21 (1957) K 217.

mogen dan rijk zijn, het zijn wel heksen. Kennelijk is dit kritisch-sociale karakter van het kattenbekerverhaal het sterkst in de zuidelijke, katholieke provincies (alsmede in aangrenzend België).⁵² In de enkele Hollandse versies ontbreekt de latere identificering van de vrouw en ligt de nadruk meer op het motief van het vasthouden van de in de dans verstrikte voorbijganger. Dit laat zien dat een verhaal met een internationale verspreiding toch regionale thematische zwaartepunten kan hebben.

In zijn geheel genomen is het kattendanscomplex een verhaal over voor mannen bestaande buitenechtelijke verleidingen.⁵³ 'Mor de pastoor prekte deroep en zei: "Da zen gien toverheksen, da zen verleidsters, da's nog tien kieren arger!";' aldus een informante van Hervé Daras uit de Antwerpse Kempen.⁵⁴ Het is behalve waarschuwend en moraliserend ook imponerend, de verteller kan er zijn publiek schrik mee aanjagen en op het eind de christelijke sleutel tot ontsnapping prijsgeven. Tenslotte herbergt de kattendans een element van overgang van puberteit naar volwassenheid. Voor de goede verstaander verwijzen de katten naar hoeren. Wie er slechts katten in wil zien, hoort nog niet bij de groep seksueel actieve mannen.

Functie en betekenis van een verhaal zijn dus wel degelijk uit verhaaltteksten zelf af te leiden. Op hun beurt hangen ouderdom, verspreiding en populariteit ongetwijfeld met een specifieke functie en betekenis samen. Zonder referentiekader zullen verhalen vlug nietszeggend zijn geworden. Als de kattendans (net als sommige spookverhalen en het verhaal over de weerwolf-vrijer) bijvoorbeeld door mannen op spinningen werd verteld,⁵⁵ dan is het niet onwaarschijnlijk dat de populariteit van het verhaal sterk afnam met het verdwijnen van deze vertelsituatie tegen het midden van de negentiende eeuw. Als mannen minder buurten, zullen ook hun verhalen zijn verminderd. Toch is de overlevering ingewikkelder, aan de ene kant vanwege de plaatsgebondenheid, aan de andere kant omdat er aanwijzingen voor andere dan mondelinge overleveringen bestaan. Was dit voor Roeck nog enkel een vermoeden,⁵⁶ voor Van de Graft stond dit aan het begin van deze eeuw al vast. Niet alleen kende ze een Vlaardingse versie in dichtvorm, ook had ze van een opera gehoord die zou zijn opgevoerd in 'Frankfort', Frankfurt.⁵⁷ Hoewel het motief van de kattendans beslist enkele eeuwen oud is,⁵⁸ is de traditie zeker niet alleen mondeling geweest. Dialectversies met een Nederlandstalig rijm duiden daar eveneens op.

52

Tinnevels informant kwam uit Venray; hij had het verhaal van zijn vader. Een andere versie uit De Liemers is enigszins vervormd: enkele heren nodigen een man uit op een kasteel, zie H. Krosenbrink, *De oele röp. Achterhoekse volksverhalen* (Aalten 1968) 170.

53

Vgl. de opmerking in een sage uit de Antwerpse Kempen over het verlies van een trouwring, H. Hendrickx, *Onderzoek naar de sagenmotieven in het overgangsgebied Antwerpen-Kempen. Licenciaatsverhandeling Leuven* (Leuven 1962), nr. 249.

54

Daras, *Onderzoek*, nr. 804.

55

De Blécourt, *Volksverhalen uit Noord-Brabant*, 293-295; Gerard Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen 1994) 315-317.

56

F. Roeck, *Volksverhalen uit Belgisch Limburg* (Utrecht/Antwerpen 1980) 226.

57

C.C. van de Graft, 'De kattenbeker te Vlaardingien', *Volkskunde* 17 (1905) 132-135.

58

Willem de Blécourt, 'Typen van toverij', in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Amsterdam/Meppel 1992) 319-363, aldaar 344-345.

De categorisering van katten

Van achter de boekenkast van Ad kwam gegrinnik.

*'Je schijnt er plezier in te hebben,' merkte Bart geamuseerd op. 'Het is niet te geloven,' antwoordde Ad. Hij kwam overeind en liep met de catalogus naar Bart. 'Moet je nou zoiets eens zien.'*⁵⁹

Twintig jaar geleden opperde ik dat het voor vrouwen niet zo moeilijk was om in een kat te veranderen als ze al met het woord kat werden aangeduid. Bovendien meende ik wat onbesuisd dat de omstandigheid dat de katten zich nogal eens op bruggetjes konden ophouden mogelijk verband hield met een bepaald gebruik waarbij een jongen zijn meisje mocht kussen als ze een brug overgingen.⁶⁰ Dekker vond dat maar niets. Mijn verklaring zou te veel op uiterlijke overeenkomsten berusten en ik zou 'de specifieke betekenis van een woord in een bepaalde context als verklaring voor een verschijnsel van een geheel andere aard' gebruiken. De magische gedaanteverwisseling hoorde in 'een geheel andere sfeer' thuis dan voor- of buitenechtelijke vrijages.⁶¹ Maar om welke sfeer zou het dan wel gaan? Van betoveringen is bij de kattendansen doorgaans geen sprake. Zoals een invuller van de vragenlijst het verwoordde: 'Met hekserij had dit niets te maken.'⁶² Hoe 'magisch' is de metamorfose in het verhaal over de kattendans? Alleen bij de verlossingsvariant is er sprake van een directe gedaanteverwisseling en zelfs in dat geval valt te betogen dat de redding van het meisje vooral in sociale zin geïnterpreteerd moet worden. Door te trouwen transformeert ze van een buiten de mannelijke controle staande dreiging tot een (ondergeschikt) lid van de patriarchale gemeenschap. In feite komt de metamorfose vooral tussen de verhalen voor, aangezien het voor vertellers kennelijk weinig uitmaakte of ze over schaarsgeklede vrouwen, heksen of katten spraken. Als uiterlijk verschillende figuren binnen een verhaal dezelfde rol vervullen, zijn ze doorgaans in interpretatief opzicht identiek. Een 'magische sfeer' verwijst trouwens precies naar die 'bijgelovige' zegslieden die inmiddels als een fabricage van de volkskundigen zijn ontmaskerd.

Dekker was terecht huiverig voor interpretaties van 'volksverhalen'. Tén aanzien van sprookjes stelde hij dat er nauwelijks verschillende versies bekeken werden en dat de interpretanten zich nooit verdiepten in de 'manifeste literaire thematiek en strekking'.⁶³ Met andere woorden: ge-

59

Het Bureau III, 326.

60

De Blécourt, *Volksverhalen uit Noord-Brabant*, 279-280.

61

A.J. Dekker, recensie van *Volksverhalen uit Noord-Brabant*, *Volkskundig Bulletin* 7 (1981) 64.

62

Meertens Instituut, vragenlijst 21 (1957), K 164.

63

A.J. Dekker, 'De kunst van het interpreteren van sprookjes', *Volkskundig Bulletin* 9 (1983) 160-180, aldaar 179. Zie ook: idem, 'De Huizinga-sprookjes van Darnton', *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) 28-33.

woon lezen wat er staat dient aan iedere uitleg vooraf te gaan. Het verhaalonderzoek ging evenwel de andere kant op. De 'specifieke functies' van het vertellen kunnen 'niet steeds' uit de teksten zelf worden afgeleid.

*De verhaalcontext kan hier belangrijke informatie bieden, zoals ook de sociale positie van vertellers en toeboorders, hun relatie tot andere sociale groepen en hun godsdienstige en wereldbeschouwelijke opvattingen van groot belang kunnen zijn om inzicht te krijgen in de betekenis van het vertellen en de inhoud van de verhalen.*⁶⁴

Aangezien dit soort informatie grotendeels ontbreekt, kan er een dilemma ontstaan en misschien is dit wel een van de redenen dat Dekker zich nooit aan interpretaties heeft gewaagd. Mijns inziens was daarbij ook de context van het verhaalonderzoek van invloed en die wordt onder meer aangeduid in *Het Bureau*. Voskuil onderbouwde zijn visie op de zinloosheid van het verhaalonderzoek met een stringente genre-indeling.⁶⁵ Er waren voornamelijk 'geijkte sagenmotieven' opgespoord waarop bovendien een taboe rustte omdat ze voor de buitenwereld belachelijk zouden zijn. Verhalen met een 'scrabreuze inhoud' en 'schuine moppen' werden, aldus Dekker, 'alleen om fatsoensredenen' niet verteld, genoteerd of gepubliceerd, dus zeker niet verzameld.⁶⁶ De dirigenten van het onderzoek wisten zo goed wat ze niet binnenkregen, dat het niet bij ze opkwam dat tussen 32.000 wel opgestuurde teksten zich toch onverwachte zaken konden bevinden. Een meer inquisitieve en interpretatieve benadering had dat aan het licht kunnen brengen, maar daarmee had het onderzoek plotseling zinvol kunnen worden en dat mocht niet. Voskuil gijzelde zodoende het verhaalonderzoek en dat heeft een bepalend stempel gedrukt op het werk van zijn medewerkers. De kattendansverhalen laten zien dat het ook anders kan.

64

Ton Dekker, 'De blik omlaag gericht. Over koerscorrecties in de volkskunde', *Volkskundig Bulletin* 21 (1995) 351-369, citaat op 361.

65

Genres stonden in het begin van de jaren zeventig juist ter discussie, onder meer op een congres dat ook door Dekker werd bezocht, zie zijn verslag in *Volkskundig Bulletin* 1 (1975) 67 en de bespreking van de congresbundel in *Volkskundig Bulletin* 3 (1977) 90-94, m.n. 91.

66

Dekker, '150 jaar', 28; 'Op zoek naar de verteller', 75.

Summary

The Dance of the Cats

Research into Dutch folk legends has been restricted to collecting and indexing; no analysis was carried out. Han Voskuil, especially, believed the available legends had very limited use because they were in the main decontextualized manifestations of superstition. In defiance of this opinion in this article a less rigid genre classification is suggested. Legends about meetings of cats are presented to show how function and meaning can be reconstructed. Referring to unbound, sexually active women, these legends appear to have been told by men to boys as an anecdote, warning and initiation into manhood. It is likely that they were primarily told at communal gatherings and that they died out when these events disappeared.